

UOT 94 [479.24]

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.2.46>

Ramil Ağayev

AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun
“Atropatena və Albaniya (Qafqaz) tarixi” şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru
ramilmahir@gmail.com
ORCID ID: [orsid.org/0000-0003-4721-1852](https://orcid.org/0000-0003-4721-1852)

ƏRƏBDİLLİ MƏNBƏLƏR ARRANIN HÜDUDLARI HAQQINDA

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, Cənubi Azərbaycan, Qafqaz, Arran, Ərəb xilafəti

Giriş. Həm Sasanilər, həm də Ərəb xilafəti dövründə “Azərbaycan” və “Arran” tarixi – coğrafi anlayışlarının hüdudlarının müəyyən edilməsinə və bu barədə indiyə qədər söylənilmiş fikirlərin yeni faktlarla daha da zənginləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Çünki hər hansı bir xalqın, o cümlədən Azərbaycan xalqının təşəkkülü və etnik tarixilə bağlı problemlər etnik və tarixi coğrafiya məsələləri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın qədim və erkən orta əsrlər tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar, əsasən, istinad etdikləri mənbələrin materiallarına üstünlük vermiş, onu dövrün digər sinxron mənbələri ilə müqayisə etməmişdir. Məsələn, ermənilər, gürcülər və onların yolu ilə gedən bir sıra Avropa, İran və sovet-rus tədqiqatçıları, əsasən, erməni və gürcü dilində yazılmış mənbələrə istinad edərək Arran (Albaniya) haqqında bəhs edən ərəbdilli mənbələrin materialları üzərindən sükutla keçmişlər. Öz tədqiqatlarında antik müəlliflərin əsərlərinə və Bizans mənbələrinə istinad edən tədqiqatçıların əsərlərində də bənzər hallara rast gəlinir.

Tarixi Azərbaycan torpaqları Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsini və müasir İran İslam Respublikasının şimal-qərb torpaqlarını əhatə edir. “Azərbaycan” məfhumu vahid bir coğrafi-siyasi anlayış kimi əsrlər boyu formalaşmış, onun hüdudları bu və ya digər səbəblərdən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. 1828-ci ildə imzalanmış Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra Azərbaycan ərazisi Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında iki hissəyə bölünmüş və həmin dövrdən başlayaraq elmi ədəbiyyatda və siyasi sənədlərdə “Şimali Azərbaycan” və “Cənubi Azərbaycan” məfhumları tez-tez işlədilməyə başlanmışdır. Onların arasındakı sərhəd isə əsas

etibarlı ilə Araz çayı hesab olunur. Lakin mənbələrin verdiyi məlumatlara əsasən, hələ qədim və orta əsrlər dövründə əhali arasında “Arazın cənubu” və “Arazın şimalı”, eləcə də “Yaxın Azərbaycan” (Cənubi Azərbaycan) və “Ucqar Azərbaycan” (Şimali Azərbaycan) ifadələri tez-tez işlədilir [42, 232]. Ərəb və farsdilli mənbələrdə, eləcə də hal-hazırda Araz çayı sahilində yaşayan türkmənşəli əhalinin gündəlik danışığında isə tez-tez “o tay” və “bu tay” ifadələri ilə qarşılaşıq.

Azərbaycan tarixinin qədim dövrlərini araşdıran tədqiqatçılara görə, indiki Cənubi Azərbaycan ərazisi b.e.ə. VI-IV əsrlərdən etibarən “Kiçik Midiya” və “Atropatena” kimi tanınırdı. Sasanilər ona “Azərpatakan” deyirdilər. Sonralar isə bu, “Adurbadaqan”, “Azərbayqan” və “Azərbaycan” formasını almışdır. Cənubi Azərbaycanın Ərəb xilafətinə qədərki hüdudları bir sıra tədqiqatçıların, o cümlədən İ.H. Əliyev [18, 5,6], İ.M. Dyakonov [24, 87-90], S.Y. Qasımov [25, 18-21], A. Kristensen [58, 111-112], R. Rəisniya [59, 63-89] və başqalarının əsərlərində əhəmiyyətli dərəcədə işıqlandırılmışdır.

Antik yunan və Roma müəlliflərinin (Strabon, K. Ptolemey, P. Sekund, İ. Flavi, P. Mela və başqaları) əsərlərinə istinad edən bir sıra tarixçilərə görə, ərəblərə qədər indiki Şimali Azərbaycan ərazisi “Albaniya” adlanırdı. Albaniyanın tarixi və onun hüdudları ilə bağlı məsələlər A.N. Əlimirzəyev [5, 10], F.C. Məmmədova [10, 105-144], K.Q. Əliyev [19, 68-69], T.M. Məmmədov [28, 28-32], K.V. Trever [35, 29-30], E.A. Bəkirova [3, 38-83] və başqaları tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə araşdırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəblərə qədərki müəlliflər öz əsərlərində şimalda Qafqaz dağla-

rı, cənubda Araz çayı, şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə İberiya arasında olan ərazini müxtəlif şəkildə təqdim edirdilər. Antik mənbələrdə onu “Albaniya”, pəhləvi mənbələrində “Ardan” və “Aran”, Suriya mənbələrində “Aran”, gürcü mənbələrində “Rani”, erməni mənbələrində “Ağvan” adlandırırdılar [12, 33]. Gürcü mənbələrində bəzi hallarda “Movakan” anlayışına da rast gəlinir [25, 68, 76].

XIX-XX əsrlərdə yazılmış bir sıra tədqiqat əsərlərdə Albaniya adı “Klassik Albaniya”, “Qədim Albaniya”, “Qafqaz Albaniyası” kimi təqdim olunurdu. “Qafqaz Albaniyası” termini-nə gəlincə, o, elmi ədəbiyyata ilk dəfə 1846-cı ildə A. Yanovski tərəfindən gətirilmişdir. Şübhəsiz, həmin terminin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi onu Balkan yarımadasındakı Albaniya ölkəsindən fərqləndirməklə yanaşı, müəyyən siyasi mülahizələrlə də bağlı idi. Bu, Albaniyanın yalnız Azərbaycana aid olmaması ideyasının möhkəmlənməsinə və Albaniyada məskunlaşmış əhəlinin qafqazmənşəli olması iddiasının reallaşdırılmasına hesablanmışdı [5, 10].

Beləliklə, Ərəb xilafətinin yaranmasınadək olan dövrdə müasir Azərbaycan ərazisi iki hissədən ibarət hesab edilirdi: əsasən Araz çayından cənubdakı əraziləri əhatə edən Atropatena (Azərbayqan, Azərbaycan) və Araz çayından şimaldakı torpaqlarımızı əhatə edən Albaniya. Lakin İ.M. Dyakonov qeyd edirdi ki, Atropat hökmdar kimi indiki Şimali Azərbaycan ərazisində yaşayan bəzi xalqlar üzərində də hakimiyyətə malik idi [24, 451-452]. R. Rəisniyanın fikrincə, Atropatena hakimləri parfiyalıların “Aran” adlandırdığı əraziyə də nəzarət edirdilər. Onun sözlərinə görə, bəzi hallarda “Azərbaycan” adı Qafqaza – Dərbəndə qədər olan ərazilərə də şamil olunurdu, Arazın şimalı ilə cənubu vəhdət təşkil edirdi və Arazın hər iki tərəfində yaşayan xalq oxşar həyat tərzinə malik idi [59, 66]. Z.V. Toğan da oxşar fikirdədir [16, 91-118]. O, əlavə edir ki, erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın şimal sərhədləri əhəmiyyətli dərəcədə hunlar, sabirlər və xəzərlərlə sasanilər arasında gedən müharibələrin nəticəsindən asılı idi. Məsələn, xəzərlər qalib gəldikdə Azərbaycanın hüduqları şimalda Araz çayı ilə məhdudlaşır, sasanilər qalib gəldikdə isə bu sərhəd Dərbəndə qədər uzanırdı.

Beləliklə, “Azərbaycan” tarixi-coğrafi anlayışı daha geniş mənada Z.V. Toğanın təbrincə desək, “Qafqaz Azərbaycanı”nı da əhatə edirdi [15, 22]. Bu, öz əksini 1929-cu ildə Dərbənd divarları üzərində aşkar edilmiş kitabədə də tapmışdır. Belə ki, həmin kitabədə I Xosrov Ənuşirvanın hakimiyyətinin 37-ci ilində (567-568-ci illər) Dərbənd səddinin tikinti və ya bərpaasını həyata keçirən Bazirus və yaxud Dariuş adlı şəxs özünü “Adurbadaqanın (Azərbaycanın) amarqarı”, yəni maliyyə nəzarətçisi adlandırmışdır [2, 16; 27, 168; 58, 111]. Qeyd etmək lazımdır ki, kitabənin dəqiq tarixi (553-cü və yaxud 567-568-ci illər) və maliyyə nəzarətçisinin adı (Bazirus, Bərzniş, Dariuş) məsələsində Q.S. Niberq ilə Y.A. Paxomov arasında müəyyən fikir ayrılığı vardır [31, 14-16]. Y. Paxomov həmin kitabə əsasında belə bir nəticəyə gəlir ki, Sasanilər dövründə Azərbaycanın şimal sərhədi Dərbənd olmuşdur. Yenə həmin müəllifin yazdığına görə, B.A. Dorn və N.V. Xanikov XIX əsrin əvvəlində Dərbənd səddinin qalıqlarını nəzərdən keçirərkən üzərində pəhləvi dilində “Azərbaycan” (“Azərbayqan”) sözü yazılmış bir kitabəyə rast gəlmişlər [17, 19].

Burada “Azərbaycan” anlayışı daha çox siyasi-inzibati xarakter daşıyır, yəni Araz çayından cənubdakı Azərbaycan torpaqlarını idarə edən hakimlərin zaman-zaman Arazdan şimalda yerləşən əraziyə də nəzarət etdiyini göstərir. Ancaq zaman keçdikcə o, həm də coğrafi mənə daşımağa başladı. Başqa sözlə, tədricən “Aran” və yaxud “Arran” anlayışı Azərbaycan ölkəsi daxilində vilayət kimi təqdim olundu və onun hüduqları da getdikcə daraldı. Bu gün biz bu anlayışa yalnız Azərbaycanın şimalında nisbətən kiçik bir ərazini əhatə edən coğrafi anlayış kimi rast gəlirik.

Ərəblərə qədərki mənbələrin və elmi ədəbiyyatın verdiyi məlumatlardan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, özünəməxsus fərqli xüsusiyyətlərə baxmayaraq, Arazın şimalı ilə cənubu arasında daimi və sıx əlaqələr mövcud olmuşdur. Tarixi həqiqət bundan ibarətdir ki, əsrlər keçdikcə, əgər belə demək mümkünsə, “Arran” anlayışı “Azərbaycan” anlayışı tərəfindən sıxışdırılmış, bu anlayış indiki bütün Azərbaycan torpaqlarına şamil edilməyə başlanmışdır. Təsədüfi deyil ki, Ərəb işğalları ərəfəsində tarixi Azərbaycan torpaqları – həm Araz çayından şimal

maldakı, həm də cənubdakı torpaqlar Sasanilər imperiyasının dörd inzibati vahidindən biri olan Şimal canişinliyinin - Şimal mərzbanlığının (Şimal kustakının) tərkibinə daxil idi. Pəhləvi mənbələrində həmin canişinlik çox vaxt “Azərbaycan səpəhbudluğu” adlandırılırdı [25, 50-51].

Ərəbdilli mənbələr Arranın hüduqları haqqında

651-ci ildə Sasanilər dövləti müsəlman ərəb qoşunlarının zərbələri altında süqut etdi. Bu zaman Azərbaycan torpaqları da Ərəb xilafəti tərəfindən fəth edilərək onun tərkibinə iki vilayət – “Azərbaycan” və “Arran” vilayətləri kimi daxil edildi. Ərəbdilli mənbələrdə rast gəlinən bu anlayışların mahiyyəti və onların hüduqları haqqında Azərbaycan və xarici ölkə tarixçiləri tərəfindən qiymətli fikirlər səsləndirilmişdir [4, 74-79; 12, 74-79; 20, 334-335]. Buna baxmayaraq, həmin anlayışların üzərində, daha doğrusu, “Azərbaycan” və “Arran” adları altında təqdim olunan ərazilərin hüduqları məsələsi üzərində daha ətraflı şəkildə dayanmağa, daha tutarlı faktların aşkar edilməsinə ehtiyac duyulur.

Ərəbdilli müəlliflər öz əsərlərində indiki Şimali Azərbaycan ərazisindən heç vaxt “Albaniya” və yaxud “Ağvan” kimi bəhs etməmişdir. Onlar elə ilk dövrdən başlayaraq bu əraziyə ya “Arran”, ya da “Azərbaycan” demişdir. Ərəblər nə üçün “Albaniya” anlayışından deyil, “Arran” anlayışından istifadə etdilər? Əlbəttə, ən böyük ehtimal budur ki, yerli əhali öz ölkəsini “Aran” və yaxud sadəcə olaraq, “Azərbaycan” adlandırdığından ərəblər də həmin ifadələrə üstünlük verdilər. Unutmaq olmaz ki, ərəblər özlərindən əvvəl yazılmış pəhləvi (orta fars) mənbələrindən geniş şəkildə istifadə etmişdir, yəni Sasanilər dövründə yazılmış əsərlər VII-X əsrlərdə yaşamış ərəbdilli müəlliflər üçün mühüm mənbə rolunu oynamışdır. Sasanilər dövrünə aid mənbələrdə isə “Aran” və “Ardan” terminlərinə üstünlük verilirdi. Təsədüfi deyil ki, I Şapurun (242-272) hakimiyyəti dövründə, 262-ci ildə həkk olunmuş Nəqşi-Rüstəmdəki “Kəbe-ye Zərdüş” kitabəsində “Ardan” adından da bəhs edilmişdir [1, 68; 2, 162-166; 59, 67]. Həmin kitabə üç variantda – fars (pəhləvi-sasani), parfiya (pəhləvi-parfiya) və yunan dillərində yazılmışdır [58, 38]. Yunan dilində olan variantda isə bu ad “Albaniya” şəkildə yazılmışdır. Gö-

rünür, Aran tarixi ədəbiyyatda ən çox Albaniya kimi tanınmış ərazinin qədim və yerli adı olmuşdur. Həmin ərazini işğal edən ərəblərin işlətdiyi “Arran” forması məhz ondan alınmışdır. Belə ki, ərəbdilli müəlliflər öz əsərlərində Sasanilər dövrü hadisələrini şərh edərkən məhz “Aran” terminindən istifadə etmişdir. Ərazi Ərəb xilafətinin hakimiyyəti altına keçdikdən sonra isə onu ərəb dilinin qanunauyğunluqlarına əsasən “Arran” (الران) şəkildə təqdim etməyə başladılar.

“Aran” adı isə son tədqiqatlara görə, sırf türkmənşəli sözdür. Çünki bir sıra əski və müasir türk dillərində “Aran” sözünün yaxın mənalı bir neçə anlamı vardır. Bu söz isti yer, yaylağın əksi, çəmənlik, düzənlik və s. mənələrdə işlənir [1, 68]. Bəzi ehtimallara görə, “Aran” adı guya böyük “ari” və ya “aryayi” tayfasının adı ilə bağlı olmuşdur. İran tarixçisi Y. Zəka İslam dininin yayılmasından əvvəl bu ərazinin adının, guya “Aristan” olduğunu iddia edərək, bu sözü heç bir fakta əsaslanmadan ari irqi ilə bağlamağa cəhd etmişdir [60, 287-288]. “Aran” adını, heç bir konkret fakta əsaslanmadan, alanlarla bağlamaq cəhdləri də vardır [61, 57]. V.V. Bartolda görə, orta əsrlərin ikinci yarısından etibarən ilkin mənbələrdə “Arran” əvəzinə tez-tez “Qarabağ” tarixi-coğrafi anlayışı işlədilməyə başlanmışdır [21, 214].

Ərəbdilli mənbələrdə “Arranın” hüduqları haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlinir. İbn Xordadbeh Varsanı (indiki Beyləqan rayonu ərazisindəki Daşburun yaşayış məntəqəsi) Azərbaycanın şimal istiqamətində ən ucqar məntəqəsi sayırdı [11, 16]. O, əlavə edir ki, Araz çayı Arrandan keçir [11, 19]. Deməli, müəllif Araz çayını Azərbaycan və Arran vilayətləri arasında sərhəd hesab etmişdir. İbn əl-Fəqih yazır: “Azərbaycan Bərdədən Zəncənədək olan ərazini tutur. Varsan Azərbaycanın ən ucqar məntəqəsidir. Azərbaycanın hüduqları Araz çayınadəkdir.” [11, 37-38; 15, 22]. Burada ziddiyətli məqam ondan ibarətdir ki, Varsanla Bərdə arasındakı ərazinin hansı vilayətə aid olduğu bildirilmir. O, Arranın əsas şəhərlərindən biri sayılan Beyləqanı məhz Azərbaycanın tərkibində göstərir. Onun əsərində “Arran və Sisəcan vilayətləri xəzərlərin məmləkətindədir” ifadəsinə də rast gəlinir [14, 222].

İbn Rusta Azərbaycan və Arran ərazilərini beşinci iqlimə daxil edir. O, Araz çayının Arrandan keçdiyini yazmaqla, onun Azərbaycan və Arran vilayətləri arasında sərhəd olduğuna işarə edir [11, 42].

X əsr ərəbdilli ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrindən sayılan Qudama ibn Cəfər isə Bərdəni Azərbaycanın paytaxtı adlandırır. Digər tərəfdən o, qeyd edir ki, Varsan Azərbaycanın axırıncı mahalıdır, yəni Arazdan şimaldakı ərazilər Arrana aiddir.

Əl-İstəxri öz əsərinə daxil etdiyi paraqraflardan birini “Ərminiyyə, Arran və Azərbaycan” adlandırırsa da, burada əsas diqqəti Azərbaycanın təsvirinə yönəldir. O, Arran və Azərbaycandan bəhs edərkən onlardan hər birinin sərhədlərini ayrı-ayrılıqda təsvir edir və öz əsərində iqlimin xəritəsini də göstərir. Müəllif Arran vilayətinin sərhədlərini aşağıdakı kimi təqdim edir:

”و حد الران من الباب الى تغليس و الى قرب نهر الراس
مكان يعرف بحجيران.”

Tərcüməsi: “Arranın sərhədi Bab əl-Əbvabdan Tiflisə və Araz çayı yaxınlığındakı Haciran deyilən yerə qədərdir.” [38, 112].

Burada adı çəkilən Haciran yaşayış məskəninin yerləşdiyi yer haqqında qəti fikir söyləmək çətindir. De Quye Haciranı Naxçıvan kimi oxumağı məsləhət görmüşdür. N.M. Vəlixanlı qeyd edir ki, mətdəki məlumat əsasən, De Quyenin bu düzəlişini qəbul etmək olar. [11, 98]. Tiflis şəhərinə gəlincə, Demək olar ki, bütün ərəbdilli mənbələr onu Arrana aid edirlər. Bu baxımdan İbn Havqəlin aşağıdakı sözlərinə diqqət yetirmək kifayətdir: “Arranda Bərdə, əl-Bab və Tiflisdən daha böyük şəhər yoxdur.” [14, 291].

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəblərin Bizans inzibati-idarə sisteminə uyğun olaraq tətbiq etdiyi “Ərminiyyə” inzibati bölgüsünə Cənubi Qafqaz hüduqlarından kənarda olan “əl-Ərmən” ölkəsi daxil deyildi. “Ərməniyyə” haqqında məlumat verən ərəbdilli müəlliflər (ibn Xordadbeh, əl-Yəqubi, ibn əl-Fəqih və b.) bu inzibati bölgünün tərkibində “əl-Ərmən ölkəsi”ni yada salmırlar [13, 36]. Başqa sözlə, “Ərminiyyə” inzibati termini ilə “əl-Ərmən” coğrafi terminləri başqa-başqa ifadələrdir. Əl-İstəxrinin əsərində “erməni” (“əl-ərmən”) və “Ərmi-

niyyə” ifadələri arasındakı fərq açıq-aşkar diqqəti cəlb edir: “Ərminiyyə, Arran və Azərbaycana gəlincə, biz onları bir xəritədə cəmləşdirib, vahid iqlim etdik. Şərqdən onu əl-Cibəl, əd-Deyləm, Xəzər dənizinin qərbi, qərb (tərəfdən) əl-Ərmən və əl-Lan hüduqları, əl-Cəzirə sərhədlərinin bir hissəsi, şimaldan əl-Lan və Qabq dağları, cənubdan əl-İraq və əl-Cəzirə sərhədlərinin bir hissəsi əhatə edir.” [38, 108]. Göründüyü kimi “əl-Ərmən ölkəsi” və “Ərminiyyə” bir-birindən fərqli anlayışlardır. Başqa sözlə, burada “Ərminiyyə” nisbi sifətdir və yalnız sonradan inzibati cəhətdən “əl-Ərmənə” aid edilmişdir” mənasını verir. Beləliklə, “Ərminiyyə” ifadəsinin etnik-coğrafi baxımdan “əl-Ərmən”ə, “Ərminiyyə” və “Ərmən” ifadələrinin isə əsl adları “haylar” olan etnosa heç bir aidiyyəti yoxdur.

Əsəm əl-Kufi “Kitab əl-Futuh” (“Fəthlər kitabı”) əsərində Beyləqan və Bərdədən bəhs edərkən onu gah Arrana, gah da Azərbaycana aid etmişdir. Belə ki, müəllif Salman ibn Rabiənin h.25-ci (645-ci il) ildəki yürüşündən bəhs edərkən onun “Arran”da olan Beyləqan şəhərinə çatdığını yazır [8, 23]. Lakin o, bir qədər sonra ərəb sərkərdələrindən biri Adiyə ibn əl-Kindinin “Azərbaycana tərəf gedib, Beyləqanda düşərgə saldığını”, Beyləqanda “Adiyə arxı” adlandırılan su kanalı çəkdiyini, Adiyə ibn əl-Kindidən sonra hakim təyin edilmiş əl-Haris ibn Əmrin “Azərbaycan ölkəsinə gedib Bərdədə yerləşdiyini” də qeyd edir [8, 23]. Beləliklə, əl-Kufi VII əsrdə baş vermiş hadisələrdən bəhs edərkən Araz çayından şimalda yerləşən torpaqları gah Arran, gah da Azərbaycan adlandırmışdır.

Əl-Yəqubi özünün “Kitab əl-Buldan” (“Ölkələrin kitabı”) əsərində Azərbaycanın hüduqlarını Zəncandan Varsana, Beyləqana, Bərdəyə qədər uzatmış, Bərdə və Varsanı Azərbaycan mahalları sırasına aid etmişdir [11, 34].

Digər tərəfdən bəzi ərəbdilli mənbələrdə Şimali Azərbaycanla - Arranla bağlı tez-tez “Ucqar Azərbaycan” ifadəsindən də istifadə olunmuşdur. Məsələn, əl-Firuzabadi öz lüğətində “Bərdənin Ucqar Azərbaycanda yerləşdiyini” qeyd etmiş, Arranı “Azərbaycanda yerləşən iqlim” adlandırmışdır.

Əl-Məsudi yazır ki, Araz çayı Azərbaycanda Babək Xürrəminin vətəni olan əl-Bəzz ilə,

Arran ölkəsinə mənsub olan Əbu Musa dağı arasından axıb gedir [11, 62]. Lakin əl-Məsudi öz əsərində bəzi hallarda Arranı Azərbaycanın tərkibində göstərmiş, “Azərbaycan ölkəsindən olan Arran” ifadəsini işlətməmişdir [39, 177].

Azərbaycan, Arran və Ərminiyyəni vahid iqlimdə birləşdirən əl-Müqəddəsi həmin əraziləri “ər-Rihab” (“geniş ərazi”) adlandırır [40, 9] və qeyd edir ki, biz bu iqlimi üç mahala böldük: “Arran, Azərbaycan, Ərminiyyə. Arran Xəzər dənizi ilə Araz çayı arasında adaya oxşayır.” Sözlərinə davam edən müəllif yazır: əl-Məlik (Kür) çayı onu uzununa bölür. Paytaxtı Bərdədir.” [14, 308].

Burada istər-istəməz Arranın qərb hüdudları haqqında bəhs etmək zərurəti yaranır. Bir sıra yazılı qaynaqlar Sasanilər dövrü Şimali Azərbaycan ərazisinin, yəni antik mənbələrdə Albaniya, ərəb mənbələrində isə Aran və ya Arran adlanan ərazinin ayrı-ayrı vilayətləri haqqında da məlumat vermişlər. Həmin mənbələr Kür-Araz çayları arasında yerləşən dörd əyalət – Arsax, Uti, Paytakaran və Sünik əyalətləri barəsində daha çox bəhs etmişlər. Elmi ədəbiyyatda həmin əyalətlər Albaniyanın Kürün sağsahili əyalətləri kimi tanınmışdır [29, 7-8].

Erməni mənbələrində “Arsax”, antik müəlliflərin əsərlərində isə “Orxistean” adlanan (Qarabağın dağlıq hissəsi və Mil düzünün bir hissəsi) ərazi Sağsahil Albaniyasının mühüm vilayətlərindən biri olmuşdur. VII əsrdə yazılmış “Ermənistan coğrafiyası”na görə, Arsax 12 xırda inzibati vahidə bölünmüşdü. Əyalətin əhalisinin əsasını qarqarlar, utilər, hunlar, xəzərlər və basillər təşkil edirdilər [10, 94]. Albaniya Arşakiləri və Mehranilər tərəfindən idarə edilən Arsax, Əməvilər dövründə Arran vilayətlərindən biri kimi Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil edildi. Xilafət parçalananda burda Qriqori Hmama Alban (Arran) hakimiyyətini bərpa etdi [10, 95]. O, Sacilərdən və Salarilərdən asılı idi. XII – XIII əsrlərdə isə burada Xaçın knyazlığı yüksəliş tapdı ki, onun da hakimi “alban çarı” adı ilə tanınan Həsən Cəlal idi.

Göyçə gölü və Arsaxla həmsərhəd olan Sünik və ya Sisakan (Zəngəzur) Albaniyanın cənub-qərbində yerləşirdi. Albanşünaslar təsdiq edirlər ki, Sünik vilayəti etnik, siyasi və mədəni baxımdan Albaniyaya və Atropatenaya bağlı olmuşdur [35, 146]. X. Xubuşman və İ. Markvart

Süniki ümumiyyətlə, Albaniya vilayəti hesab edirdilər [10, 96]. İndiki Naxçıvan və Ordubad (Qoxtan) əraziləri də bir çox hallarda Sünikin tərkibində göstərilirdi. Bu ərazilərin türk xalqları tərəfindən məskunlaşdırılması şübhəsizdir. Məsələn, Feofilakt Simokatta türkləri “barbar” adlandırır və yazır ki, onlar bizim tarixçilərin Araks (Araz) adlandırdığı çayın sahillərində yaşayırlar və həmin çayı Əras adlandırırlar [34, 78]. Moisey Xorenatsinin və Musa Kalankatlının əsərlərindəki çoxsaylı məlumatlar da Sünik vilayətinin birmənalı şəkildə Albaniya ərazisi olduğunu göstərir [9, 92].

Ərəb xilafəti dövründə Arsax və Sünik, əl-İstəxrinin Həciran adlandırdığı vilayətlər qeyd-şərtsiz Azərbaycanın tərkibində vilayət olan Arrana aid edilirdi [4, 138]. Həmin dövrdə indiki Ermənistan adlanan ərazi də daxil olmaqla Azərbaycan torpaqları geniş əraziləri əhatə edirdi. Ərəbdilli mənbələr bu dövrdə mərkəzi Naxçıvan olan Basfurcan adlanan vilayəti Arran ölkəsinin vilayəti adlandırırdılar. Ərəb xilafəti dağıldıqdan sonra isə burada Sacilər, Salarilər və Şəddadilərdən asılı olan, hökmdarı həm də “Aranşah” adlanan Naxçıvan əmirliyinin yaranmasını və Səlcuqlaradək mövcud olduğunu söyləmək mümkündür.

Sacilər və Salarilərdən sonra Naxçıvan və indi Ermənistan adlanan ərazilər digər bir Azərbaycan dövlətinin – Şəddadilərin tərkibində olmuşdur. Sacilər və Salarilər kimi Şəddadilər də mənbələrdə Azərbaycan dövləti adlandırılır. Təsədüfi deyildir ki, bir müddət Gəncədə yaşamış Qətran Təbrizi və Naxçıvanda yaşamış Əsədi Tusi Şəddadi hökmdarlarını “Turan hökmdarı”, ondan asılı olan Naxçıvan əmrini isə “Naxçıvanşah”, “Aranşah” adlandırırdılar.

Arranın Azərbaycan adlandırılması haqqında

Artıq qeyd edildiyi kimi, ərəbdilli müəlliflər tarixi Azərbaycan torpaqlarını iki böyük coğrafi anlayış şəklində – “Azərbaycan” və “Arran” şəklində təqdim edirdilər. Lakin ərəb mənbələri həmin ərazilərdən vahid ölkə kimi bəhs edərkən onu məhz “Azərbaycan” adlandırırdılar. Lakin bir sıra tədqiqatçılar, xüsusilə, müasir erməni və İran tarixçiləri Arazdan şimaldakı torpaqların yalnız “Aran” və “Arran” adlandırıldığını, Azərbaycana aidiyyəti olmadığını

ğını iddia edirlər. Başqa sözlə, onlar Araz çayından şimaldakı torpaqların “Azərbaycan” adlandırılmasına qarşı çıxırlar.

İran tarixçiləri öz tədqiqatlarında tarixi Azərbaycanın bu iki vilayətindən bəhs edərkən ilkin mənbələrdən yalnız özlərinin istəklərinə uyğun gələn faktları ön plana çəkərək, şimal torpaqlarımıza Arranla yanaşı Azərbaycan da deyilməsinə dair çoxsaylı faktların üstündən sükutla keçmişlər. Bu baxımdan onların bir çoxlarının əsərlərində rast gəlinən “bütün mənbələrdə birmənalı şəkildə Arazdan şimaldakı torpaqlara heç vaxt Azərbaycan deyilməmişdir” [62, 61] iddiası təəccüb doğurur. Məsələn, S.Ə. Kəsrəvi iddia edir ki, qədim dövrlərdən bu iki ərazi bir-birindən ayrı olmuş və heç vaxt Arran ərazisinə “Azərbaycan” deyilməmişdir [63, 176]. İran tarixçiləri hətta 1918-1920-ci illərdə Şimali Azərbaycanda mövcud olmuş müstəqil dövlətin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bu cür adlanmasının doğru olmadığını iddia edirlər.

Sağsahil Albaniyasını “Şərqi Ermənistan”, şimal-şərqi Azərbaycan ərazisini “Şərqi Gürcüstan” adlandırmağa adət etmiş erməni və gürcü tarixçilərinin ilkin yazılı qaynaqları təhrif etməkdə nə qədər “bacarıqlı” olduqlarını isə izah etməyə ehtiyac yoxdur. Klassik erməni ənənəsinə “sadiq qalan” erməni tarixçisi A.K Şaqiniyan isə nəinki erməni, hətta ərəbdilli qaynaqları təhrif edərək erməni dövlətçiliyinin olmadığı bir dövrdə “Ermənistan” ərazisini Azərbaycan ərazisi hesabına genişləndirməkdə davam edir və mənbələrdə Azərbaycan adının Araz çayından şimala aid edilməsi haqqında çoxsaylı məlumatlara göz yumur [36, 94-102].

Gürcüstan tarixşünaslığında müxtəlif dövrlərdə “Saingilo” adı altında tarixi-coğrafi və tarixi-etnoqrafik səpkili bir sıra monoqrafiyalar nəşr olunmuşdur [6, 11-12]. Yalnız müasir gürcü tarixşünaslığına məxsus olan “Saingilo” (“İngiloyistan”) coğrafi məfhumu müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının Balakən, Zaqatala və Qax rayonlarının ərazisini əhatə edir. Ciddi tarixi təhriflərə yol verilmiş, yerlərdən toplanmış müəyyən etnoqrafik materiallara subyektiv yanaşmadan irəli gələn və heç bir elmi əsas olmayan mülahizələrə geniş yer verilmiş bu əsərlərdə məqsəd bölgə tarixinin saxtalaşdırılmasından ibarətdir. Bu əsərlərdə Şəki Gür-

cüstan ərazisi kimi təqdim olunmağa, saxta faktlar uydurmağa cəhdlər edilir.

Gürcü tarixçiləri sırasında D.L.Musxelişvilinin [30] canfəşanlılığı, xüsusilə, qeyd edilməlidir. Onun Arranın şimal-qərb hüdudları ilə bağlı əsassız fikirlərinə Azərbaycanın Z.M.Bünyadov [22, 93-96], N.M.Vəlixanlı [23, 46-87], F.C.Məmmədova [29, 7-45], V.B.Piriyev [33, 98-109] kimi tədqiqatçılar tərəfindən layiqincə cavab verilmişdir.

Rus tədqiqatçıları arasında da oxşar fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, V.V. Bartold “Azərbaycan” anlayışının Arazın həm şimalına, həm də cənubuna aid edilməsini səlcuqlardan sonrakı dövrə aid edir. Şərqsünas-alimin fikrincə, o vaxtadək Araz çayı şimala cənubu bir-birindən ayıran etnoqrafik sərhəd olmuşdur [21, 211].

V.V. Bartolddan fərqli olaraq, Z.İ. Yampolski bir sıra hallarda Atropatena ilə Albaniya arasında sərhəddin Kür çayı olduğunu qeyd etmişdir [37, 100-108].

Biz bir sıra ərəbdilli mənbələrdə Araz çayından şimaldakı torpaqlarımıza həm “Arran”, həm də “Azərbaycan” deyilməsi faktına dəfələrlə rast gəlirik. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, əsərlərində Əhəmənilər, Makedoniya və Parfiya dövlətləri haqqında məlumat verən ərəbdilli müəlliflər həmin dövrdən bəhs edərkən yalnız “Azərbaycan” (“Azərbayqan”) anlayışından istifadə etmişlər. Nisbətən sonrakı dövrdən, Sasanilər dövrü hadisələrindən bəhs edərkən artıq “Azərbaycan” anlayışı ilə yanaşı “Arran” və “Arran” anlayışlarına da yer vermişlər. Buradan da belə qənaətə gəlmək olar ki, əvvəllər Arazın həm şimalı, həm də cənubu birlikdə Azərbaycan adlandırılmışdır. Tarixi Azərbaycan torpaqlarında iki dövlət – Atropatena və Albaniya dövlətləri yarandıqdan sonra, ərazi sırf siyasi-inzibati baxımdan iki hissəyə bölünmüşdür. Antik müəlliflərin əsərlərindən bəhrələnən ərəbdilli müəlliflər də məhz e.ə. V – b.e. III əsrdə baş verən hadisələrindən bəhs edərkən həmin bölgüyə uyğun olaraq iki siyasi-inzibati vahiddən istifadə etməyə başlamışlar. Lakin onlar heç vaxt Arazdan şimaldakı torpaqları “Albaniya” adı altında təqdim etməmişlər. Cənubdakı torpaqlara münasibətdə isə “Atropatena” deyil, “Azərbayqan” və ya “Azərbaycan” terminlərinə üstünlük vermişlər.

Tarixi mənbələr V əsrin ortalarında Sasani şahı Firuz tərəfindən Xəzərin qərb sahillərində salınan qalanın da Azərbaycanda (Albaniyada deyil) yerləşdiyini qeyd edirlər [32, 52].

Azərbaycanın şimal hüduqlarının Dərbəndə qədər uzanması haqqında ilk məlumatlardan birinə Xəlifə ibn Xəyyat əl-Usfurinin əsərində rast gəlirik. O, yazır:

فغزا مسلمة سنة احدى و تسعين الترك حتى بلغ الباب
من نحو آذربيجان.

Tərcüməsi: “91-ci (709-cu) ildə Məsləmə türklərə qarşı yürüş etdi və Azərbaycan tərəfdən əl-Baba çatdı.” [41, 303].

Göründüyü kimi, burada müəllif əl-Babı, yəni Dərbəndi Azərbaycanla bağlayır. Onun əsərində Arazın həm şimalından, həm də cənubundan bəhs olunarkən tez-tez Azərbaycan adından istifadə edilir. Belə ki, əsərdə Arran adına “əl-Bərran” və Şirvan adına “Şərvan” şəklində yalnız birçə dəfə rast gəlinir [41, 307].

Ət-Təbəri əsərinin X əsrə aid fars dilindəki tərcümələrindən birində “Azərbaycan və Dərbəndin fəthi” adlı fəsil vardır. Həmin fəsildə Azərbaycanın şimal sərhəddi aydın şəkildə Dərbənd sayılır. Orada deyilir ki, Həmədan və Zəncandan Dərbəndə qədər olan şəhərlərin hamısı Azərbaycana (Azərbaycana) aid edilir. Azərbaycanın (Azərbaycanın) ucqarına, oradan da Xəzər torpaqlarına aparıcı quru və dəniz yolları vardır və bu yol “Dərbənd yolu” adlanır, tazilər (ərəblər) isə Dərbəndə “Bab” deyirlər [59, 80].

Ət-Təbəri “Tarix” əsərinin orijinalında ayrıca olaraq Azərbaycanın hüduqları məsələsindən bəhs edilməsə də, orada Dərbəndin məhz Azərbaycanın şimal sərhəddi olmasına dəlalət edən çoxsaylı faktlara rast gəlirik [4, 105]. Məsələn, xəzərlərin VII əsrdəki hücumlarından bəhs edən Ət-Təbəri onların ərəbləri məğlub edərək, Dərbənddən Azərbaycana daxil olduğunu və yaxud ərəblərin xəzərləri Dərbənddə məğlub edərək onları Azərbaycandan çıxardıqlarını dəfələrlə qeyd edir. VIII əsrdə baş vermiş hadisələrdən bəhs edərək isə o, Azərbaycanın şimal sərhədinin məhz Dərbənd şəhəri olduğunu qətiyyətlə bildirir. Məsələn, müəllifin əsərində h.89-cu (707-ci) ilə aid aşağıdakı sözlərə rast gəlirik:

غزا مسلمة بن عبد المك الترك حتى بلغ الباب من ناحية
آذربيجان ففتح حصونا و مدين هنالك.

Tərcüməsi: “Məsləmə ibn Əbdul-Malik türklərə qarşı yürüş etdi, Azərbaycan tərəfdən əl-Baba çatdı və orada qalalar və şəhərlər fəth etdi.” [42, 67].

“Nahiyyə” (“nəhiyyə”) sözünün ərəb dilində müxtəlif mənələrdə (nahiyə, tərəf, qonşu, yer) işləndiyini nəzərə alsaq həmin epizoddakı “Azərbaycan tərəfdən əl-Baba çatdı” cümləsini “Azərbaycan nahiyələrindən olan əl-Baba çatdı” şəklində də tərcümə etmək olar. Lakin hər iki halda məsələnin mahiyyəti dəyişmir və burada eyni anda iki fakt öz əksini tapır: Azərbaycanın şimal hüduqlarının Dərbənd olması və Azərbaycanda türklərin məskunlaşması. Həmin məlumata bir qədər fərqli şəkildə ibn Kəsirin əsərində də rast gəlinir [43, 77].

Ət-Təbəri və ibn Kəsir h.91-ci (709-cu) ilə aid hadisələrdən bəhs edərkən yenə oxşar ifadələr işlədərək, Azərbaycanın şimal sərhədinin məhz Dərbəndə qədər uzandığına işarə etmişlər [4, 105]. Əz-Zəhəbi yazır: “91-ci (709-cu) ildə Məhəmməd ibn Mərvan əvəz edən Məsləmə türklərin üzərinə hücum edərək “Azərbaycan dənizi tərəfdən əl-Baba çatdı.” [44, 312]. Diqqətli cəlb edən cəhətlərdən biri də budur ki, əz-Zəhəbi Xəzəri “Bəhru Azərbaycən”, yəni “Azərbaycan dənizi” adlandırır.

Nəşvan ibn Səid əl-Himyərinin “Muluku Himyər və əqyalu-l-Yəmən” (“Himyər padşahları və Yəmən hökmdarları”) adlı əsərində də Arazdan şimalda yerləşən və Dərbəndə qədər uzanan bütün torpaqlar “Azərbaycan türklər ölkəsinə” aid edilmişdir. Burada “Bab” (Dərbənd) Azərbaycan ölkəsinin şəhəri kimi göstərilmiş və “türk şəhəri” adlandırılmışdır [45, 66].

İbn Miskəveyhin “Kitab təcərib əl-uməm” (“Xalqların təcrübəsi haqqında kitab”) adlı əsərində I Xosrov Ənuşirvanın (531-579) fəaliyyəti haqqında pəhləvi dilində yazılmış əsərin bir hissəsinin tərcüməsi verilmişdir. Burada “Arran” və “Albaniya” adlarına deyil, yalnız Azərbaycan adına rast gəlinir. Həmin əsərdə Dərbənd “Babu Sul” adlandırılmış və Azərbaycana aid edilmişdir [46, 134].

İndi də Arran və Azərbaycanın hüduqları ilə bağlı daha maraqlı fikirlər söyləmiş ibn Havqəl məlumatlarına nəzər yetirək. İbn Havqəl öz əsərində Arrandan həm ayrılıqda, həm də Azərbaycanın tərkibində bir vilayət kimi həhs etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, onun əsərin-

də “İki Arran” (Ər-Raneyn) ifadəsinə də rast gəlinir [47, 255]. Müəllif “Ərminiyyə, Azərbaycan və Arran” adlı paraqrafda Azərbaycanın coğrafi-siyasi sərhədləri haqqında çox mühüm məlumat verir və hər üç ərazini bir iqlimdə verməsinin səbəbini belə izah edir: **“Mən onlara vahid iqlim kimi yanaşırım. Çünki mənim gördüyümə görə, bu iqlim bir şəxsin hakimiyyəti altındadır. Həmçinin əldə edilmiş məlumatlara əsasən, son zamanlarda ibn Əbu Sac, onun qulamı Müflih, Deysəm ibn Sədluyə və Salar kimi tanınmış Mərzban ibn Məhəmməd kimiləri orada hakimiyyətdə olmuşlar.”** [47, 331].

İbn Havqəl öz kitabında iqlimin xəritəsini də vermişdir. Müəllif bir qədər sonra öz fikirini daha da dəqiqləşdirərək “həmin hökmdarların məhz Azərbaycan hökmdarları olduğuna” işarə edir və yazır ki, Qafqaz dağlarında və ətraf ərazilərdə xırda hökmdarlar vardır. Müəllif bu fikrini aşağıdakı sözlərlə davam etdirir: **“Bu hökmdarların əksəriyyəti hər il Azərbaycan hökmdarlarına müəyyən miqdarda daimi vergi və digər ləvazimatlar aparırlar.”** [47, 348].

İbn Havqəl öz əsərinin başqa bir yerində “qızılboya” adlı bitkidən bəhs edərək yazır: **“Bu qızılboya (boyaqotu) Bab əl-Əbvab hüduqlarından Tiflisədək bütün Arran ölkəsində, ər-Rass çayı yaxınlığından xəzərlərin nahiyələrindək Azərbaycan hökmdarının hakimiyyəti altında olan bütün ərazilərdə vardır.”** [47, 347].

Göründüyü kimi, müəllif Azərbaycan ölkəsi və dövlətinin hüduqlarının şimalda Dərbəndədək, qərbdə Tiflisədək uzandığını qeyd etmişdir.

Nəhayət, ibn Havqəl öz əsərinə “Xəzər dənizi” adlı xəritə də daxil etmişdir. Müəllif həmin xəritəni şimaldan cənuba doğru izah edərək yazır: **“Dənizin yuxarı hissəsində sahilboyu “əl-Ğuziyyə” yazılmışdır, onun ardınca isə sahilboyu əl-Xəzər, Azərbaycan, Cil, Təbəristan gəlir.”** [47, 386].

Burada söhbət sırf coğrafi anlayış kimi başa düşülən Azərbaycan ölkəsindən gedir. Deməli, bu, yalnız siyasi xarakter daşımır. Onun təqdim etdiyi xəritəyə diqqətlə baxdıqda məlum olur ki, Dərbəndə qədər Xəzər ölkəsinin sərhədləri, Dərbənddən Cilin (Gilanın) sərhəddindəki Səmiranədək isə Azərbaycan ölkəsinin sərhədləri uzanır.

Bu xəritədə Bab əl-Əbvab (Dərbənd), Kür və Araz çayları, Muğan ərazisi məhz Azərbaycanın tərkibində göstərilmişdir.

İrəli sürdüyümüz fikirlərin doğruluğuna tam əmin olmaq üçün əsərin birinci hissəsindəki “Dünya atlası” adlanan paraqrafa müraciət edək. Müəllif burada bir sıra ölkələrin təsvirini verdikdən sonra qeyd edir: **“Sonra Azərbaycanın xəritəsini dərc etdim, oradakı dağları, yolları, Kür və Araz kimi şirin sulu çayları, həmçinin Xilat və Kəbuzan göllərini də təsvir etdim. Bu göllərin hər ikisi heç bir dənizlə birləşmir, elə oradaca mən Qabq dağı göstərdim.”** [48, 7].

Göründüyü kimi, ibn Havqəl həmin xəritəni izah edərkən Azərbaycan hüduqlarını faktiki olaraq hal-hazırda olduğu kimi təsvir edir. O, burada Arran hüduqlarından bəhs etmir və bütün torpaqlarımızı Azərbaycan adlandırır. Onun şimal sərhədlərini Qafqaz dağları, qərb sərhədlərini isə Van gölünün hüduqları ilə əlaqələndirir.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək istərdik ki, bir sıra xristian müəlliflər bəzən Qafqazı “Atropaten” və yaxud “Atropat” dağları, ərəbdilli müəlliflər isə “Azərbaycan dağları” adlandırırlar. Məsələn, Feofilakt Simokatta (VII əsr) yazır ki, 590-cı ildə hakimiyyət uğrunda mübarizədə məğlub olan Xosrov Pərvizin tərəfdarları ona “öz həyatını xilas etmək üçün Qafqaz və yaxud Atropat dağlarına çəkilməyi məsləhət görmüşdülər.” [34, 106].

Ərəbdilli müəlliflərdən əl-Məqdisi isə əsərinin III cildində I Yəzdigerdin oğlu Bəhram Gurun Dərbənddən Azərbaycana daxil olan xəzərlərlə və digər türklərlə döyüşündən bəhs edir. Bu məqamda o, Qafqaz dağlarını “Azərbaycan dağları” (cibəl Azərbəycən) adlandırır [49, 164].

IX-X əsrlərdə yaşamış bəzi ərəbdilli müəlliflər öz əsərlərində “Arran” məfhumundan ümumiyyətlə, istifadə etməmiş, yalnız “Azərbaycan” coğrafi anlayışı ilə kifayətlənmişlər. Məsələn, əd-Dinəvəri şimaldan gələn xəzərlərin Arrana deyil, Azərbaycana daxil olduqlarını bir neçə dəfə qeyd etmişdir [50, 79].

Naməlum müəllif tərəfindən h.372-ci (982-ci) ildə fars dilində yazılmış “Hüduq əl-ələm” adlı əsərdə Xəzər dənizinin qərb hissəsində Xəzər ölkəsinin və Azərbaycan şəhərlərinin yerləşdiyi qeyd edilmiş [64, 13], Muğanın və Var-

sanın Azərbaycan tərkibində olduğu göstərilmişdir [64, 79].

Əbu-l-Fida “Təqvim əl-Buldən” (“Ölkələrin təqvimi”) əsərində yazır ki, bu üç ərazi (Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə) bir-biri ilə sıx bağlı olduğu üçün bir yerdə təqdim olunur. Müəllif bəzi hallarda “Ucqr Azərbaycan” ifadəsinə də yer verir [51, 388]. O, daha sonra yazır ki, Şirvan Arranın bir hissəsi olmaqla Azərbaycana aiddir. Buradan əldə edilən nəticə budur ki, həm Arran, həm də Şirvan Azərbaycan ölkəsinin daxilindədir [51, 394-397].

Əl-İdrisi Arran və Azərbaycandan ayrı-ayrılıqda bəhs edir və Bərdəni Arranın paytaxtı adlandırır. Lakin o, bir sıra hallarda Arran ərazisinin Azərbaycanın tərkibində olduğuna işarə edir. Məsələn, onun əsərində aşağıdakı sözlərə rast gəlirik: “Xəzərin şimalında Xəzər ölkəsi, qərbində isə Azərbaycan yerləşir.” [52, 12]. Əl-İdrisi tərəfindən h.549-cu (1154-cü) ildə çəkilmiş xəritədə tarixi coğrafiya ilə bağlı digər maraqlı faktlara da rast gəlinir. Həmin xəritə və digər ərəbdilli müəlliflərin əsərlərində rast gəlinən xəritələr 1928-ci ildə K. Miller tərəfindən nəşr olunmuşdur. Haqqında bəhs olunan xəritəni şərh edən K.Odər yazır ki, burada Qafqaz dağlarından Kürə qədər olan “Şirvan” torpaqları “Azərbaycan ərazisi”, Kür çayı ilə Araz çayı arasındakı ərazi “Azərbaycan ərazisinin davamı”, Cənubi Azərbaycan isə “Azərbaycan ölkəsi” kimi göstərilmişdir [17, 20].

İbn əl-Cauzi də öz əsərində Arran adından nadir hallarda istifadə etmiş və əsasən, Azərbaycan anlayışına üstünlük vermişdir [53, 399].

Ərəbdilli müəlliflərdən Yaqut əl-Həməvinin [54, 172] və əs-Səmanın əsərlərində də Bərdə Azərbaycan şəhəri kimi təqdim edilir [7, 185-186].

XIII əsr müəlliflərindən Səid əl-Məğribi yazır: “Araz çayı Azərbaycanı iki hissəyə bölmür.” [55, 188]. O, Şirvanın da Azərbaycana aid olduğunu qeyd edir.

XIII əsrdə yaşamış ərəbdilli müəlliflərdən ibn Xallikan öz əsərində Bərdəni Azərbaycanın vilayət mərkəzi olan şəhərlərindən biri adlandırmış və onun Aranda yerləşdiyini göstərmişdir. Başqa sözlə, o, Arranın Azərbaycanın tərkibində bir vilayət olduğuna işarə etmişdir. O, Azərbaycanın sərhədlərinin gürcü torpaqlarına qədər uzandığını və Dvin şəhərinin Azərbayca-

nın ucqr şəhərlərindən biri olduğunu qeyd etmişdir. Məsələn o, yazır ki, məşhur türk sərkərdəsi Səlahəddin Əyyubi əslən “Ucqr Azərbaycan şəhəri Dəbildəndir.” [56, 260].

İbn əl-Əsir, ibn əl-Qalanisi kimi müəlliflər də Ani və Dvini Azərbaycan şəhərləri kimi təqdim etmişlər [22, 93]. İbn Xəldun da Arranı Azərbaycanın tərkibində göstərmiş və Cənubi Azərbaycanı Şimali Azərbaycandan fərqləndirmək üçün onu “Ədnə Əzərbəycən” (“Yaxın Azərbaycan”) adlandırmışdır [57, 193]. Sonrakı dövrdə yaşamış bir sıra müəlliflərin əsərlərində də Dərbənd Azərbaycanın şimal sərhəd məntəqəsi kimi göstərilmişdir [33, 98-109].

Nəticə

VII-IX əsrlər Azərbaycan tarixi haqqında məlumat verən ilkin yazılı mənbələrin, eləcə də mövcud elmi ədəbiyyatın araşdırılması, müqayisəsi və ümumiləşdirilməsi əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan ərazisi və onun tarixi vilayətlərindən biri olan Arran coğrafi və strateji mövqeyinə görə Ərəb xilafətinin tərkibində mühüm yer tutmuşdur. Buna görə də Azərbaycan və Arran torpaqları ərəb tarixçiləri və coğrafiyaçıların diqqətindən kənar qalmamışdır. Təsədüfi deyildir ki, VII – IX əsrlər Azərbaycan tarixinə dair yazılı materialların çoxu məhz ərəbdilli müəlliflərin əsərlərindədir.

İlkin yazılı qaynaqların tarixi coğrafiya ilə bağlı verdiyi məlumatlar bir sıra hallarda ziddiyyətli və qarışıqdır. Bu problem araşdırılarkən tədqiqatçının işini çətinləşdirən əsas məsələ ərəbdilli müəlliflərlə onlara qədərki mənbələrin materialları arasında fərqli məqamların olmasıdır. Belə ki, Cənubi Qafqazla bağlı olan erməni və gürcü mənbələrində müəlliflərin milli təəssübkeşliyi açıq-aşkar görünməkdədir. Elə buna görə də Arran tarixi ilə bağlı araşdırmalarda ərəbdilli müəlliflərə üstünlük verilməlidir. Çünki onlar bitərəf idilər. Onlar özlərinin də qeyd etdikləri kimi, gördüklərini və etibarlı şahidlərin ifadələrini əsas götürürdülər. Onlar bölgəyə daxil olarkən Cənubi Qafqazda mövcud olan coğrafi terminlərin və etnosların adlarının dəyişdirilməsində, erməni və gürcü müəllifləri kimi təhrif edilməsində maraqlı deyildilər.

İlkin yazılı qaynaqların materiallarının təhlili göstər ki, Azərbaycan və Arranın hüduqları

məsələsi ilə bağlı ərəbdilli müəllifləri iki qrupa bölmək olar:

1. Arranı ayrıca vilayət və ya ölkə hesab edənələr (ibn-Xordadbeh, ibn Rustə, əl-İstəxri və başqaları); 2. Arranı və yaxud onun bir hissəsini Azərbaycanın tərkibində vilayət kimi təqdim edənələr (əl-Uşfuri, əl-Yəqubi, ibn əl-Fəqih, ibn Havqəl, ət-Təbəri və başqaları).

Ərəbdilli müəlliflər bəzən bu və ya digər şəhəri həm Azərbaycana, həm də Arrana aid edirdilər. Onların əsərlərində rast gəldiyimiz bu qarışıqlığın əsas səbəbi Arran və Azərbaycanın coğrafi, siyasi və iqtisadi baxımdan bir-biri ilə sıx bağlı olmasıdır. Diqqəti cəlb edən digər məqam budur ki, söhbət indiki zonalara bölgü şəklində ayrı-ayrı vilayətlərdən gedərkən Arran və Azərbaycan ayrılıqda, vahid bir ölkədən gedərkən isə onlar bir yerdə, özü də məhz Azərbaycan adı altında göstərilirdi.

Beləliklə, Ərəbdilli müəlliflərin əsərlərində verilən məlumatlara əsasən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, artıq Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycan dedikdə həm Araz çayından cənubdakı ərazilər, həm də Arran və Şirvan torpaqları da daxil olmaqla, Araz çayından şimaldakı Dərbəndə qədər olan ərazilər başa düşülürdü. Başqa sözlə, tarixi Azərbaycan torpaqları cənubda Zəncandan başlayaraq, şimalda Dərbəndə qədər, şərqdə Xəzər dənizi sahillərindən başlayaraq, qərbdə Tiflis şəhəri, Van gölü, Dəclə çayı yaxınlığınadək olan əraziləri əhatə etmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, Avrasiya press, 2006, 416 s.
2. Azərbaycanın qədim tarixinə dair yazılı mənbələr. Müntəxəbat. Tərtibçilər R.S. Məlikov və A.N. Əlimirzəyev. Bakı, Turxan NPB, 2014, 204 s.
3. Bəkirova E.A. Albaniyanın qərb torpaqları (antik dövr). Xəritə və şəkil. Bakı, "İdeal-Print" MMC, 2021, 220 s.
4. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Elm, 1989, 334 s.
5. Əlimirzəyev. A.N. "Albaniya", "Qafqaz Albaniyası", yoxsa "Azərbaycan Albaniyası" // "Azərbaycan" qəzeti, 2 may 2014, s.10
6. Əliyev.Ş.H. IX əsrin sonları – XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Gürcüstan mü-

nasibətləri (Şəki hakimliyinin tarixinə dair materiallar əsasında). / Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2024, 58 s.

7. Əliyeva N.A. Azərbaycanın elmi-mədəni mühitinin öyrənilməsində ərəbdilli ədəbiyyatın rolu (XI-XIII əsrlər). Bakı, Elm və Təhsil, 2015, 368 s.

8. Əl-Kufi Əhməd ibn Əsəm. "Kitab əl-futuh" ("Fəthələr kitabı").Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə dair çıxarışlar. Ərəbcədən tərcümə edən, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi Z.M.Bünyadov. Bakı, Nurlan, 2005, s. 11-100,

9. Kalankatlı Moisey. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi akademik Z.M.Bünyadov). Bakı, Avrasiya press, 2006, 344 s.

10. Məmmədova F.C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası (e.ə. III əsr-eramızın VIII əsri). Bakı, Azərənəşr, 1993, 262 s.

11. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, Elm, 1974, 220 s.

12. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, Azərənəşr, 1993, 157 s.

13. Vəlixanlı N.M. Naxçıvan – ərəblərdən monqollaradək (VII-XII əsrlər). Bakı, Elm, 2005, 152 s.

14. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII – XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 480 s.

15. Vəlidi Ə.Z. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Türkcədən çevirəni, ön sözün, şərh və qeydlərin, göstəricilərin müəllifi V.Piriyevdir. Bakı, Təhsil, 2009, 112 s.

16. Toğan Z.V. Azərbaycan. IA, II c. İstanbul, 1940, s. 91-118.

17. Oder K. Azərbaycan. İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1982, 180 s.

18. Алиев И.Г. Очерки истории Атропатены. Баку, Азербайджан, 1989, 160 с.

19. Алиев К.Г. Писатели античности об Азербайджане. Баку, Улу, 2001, 164 с.

20. Бартольд В.В. Арран. Сочинения в 9-ти томах. Т. III. Москва, Наука, 1963, с. 334-335.

21. Бартольд В.В. Азербайджан и Армения. Сочинения в 9-ти томах. Т. VII. Москва, Наука, 1971, 203-214.
22. Буниятов З.М. Этнополитические рубежи Азербайджана в период правления Ильденизидов / Историческая география Азербайджана. Баку, Элм, 1987, с. 93-96.
23. Велиханова Н.М. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания / Историческая география Азербайджана. Баку, Элм, 1987, с. 46- 87.
24. Дьяконов И.М. История Мидии. Москва-Ленинград, Из-во Академии Наук СССР, 1956, 485 с.
25. Касумова С.Ю. Азербайджан в III-VII вв. Баку, Элм, 1993, 140 с.
26. Картлис Цховреба (История Грузии). Тбилиси, Изд-во Артануджи, 2008, 456 с.
27. Кудрявцев А.А. Древний Дербент. Москва, Наука, 1982, 173 с.
28. Мамедов Т.М. Кавказская Албания в IV-VII вв. Баку, Маариф, 1993, 216 с.
29. Мамедова Ф.Дж. О некоторых вопросах исторической герафии Албании I в. до н.э. – VIII в. Историческая география Азербайджана. Баку, Элм, 1987, 7-45
30. Мухелишвили Д.Л. Из исторической географии Восточной Грузии. Тбилиси, 1982, 100 с.
31. Пахомов Е.А. К толкованию пехлевийских надписей Дербенда / Изв. Аз.ГНИИ, т. 1, вып. 2. Баку, 1930, с. 13-16.
32. Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. М-Л, Наука, 1941, 172 с.
33. Пириев. Б.З. Об исторической географии Азербайджана XIII– начало XVвв // Историческая география Азербайджана. Баку, Элм, 1987, с. 98-109.
34. Симокатта Феофилакт. История. Перевод С.П. Кондратьева. Москва, Наука, 1957, 224 с.
35. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М-Л, Из-во Академии Наук СССР, 1959, 391 с.
36. Шагинян А.К. Северные границы раннесредневекового Азербайджана по армянским и арабо -мусульманским источникам / Журнал “Восток” (Orientis), Москва, 2013, №3 s. 94-102.
37. Ямпольский З.И. К вопросу об одноименности древнейшего населения Атропатены и Албании // Труды ИИФ АН Аз. ССР, 1954, т. IV, 100-108.
38. .1381. الاصطخري، المسالك ر الممالك. القاهرة،
39. المسعدي، مروج الذهب و معادين الجوحر، الجزء الاول، بيروت، 1325.
40. المقدسي، احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ليدن، بريل، 1967.
41. العصفري، تاريخ خليفة بن خيات، الرياد، 1305.
42. الطبري ابو جعفر محمد بن جرير. تاريخ الامم و الملوك، اثنا عشر جزءا، بالمعطبة الحسيني المصرية، الجزء السابع، القاهرة.
43. ابن كسير، البداية و النهاية، الجزء التاسع، بيروت، 1990.
44. الذهبي، تاريخ الاسلام و وفيات المشاهيروالاعلام، المجلد الثالث، بيروت، 2003.
45. الحميري، ملوك حمير، و اقبال اليمن، بيروت، 1978.
46. ابن مسكويه، تجارب الامم، الجزء الاول، بيروت، 1424.
47. ابن حوقل، كتاب صورة الارض، القسم الثاني، ليدن، بريل، 1939.
48. ابن حوقل، كتاب صورة الارض، القسم الاول، ليدن، بريل، 1967.
49. المقدسي، كتاب البدء و التاريخ، الجزء الثالث، القاهرة، 1425.
50. الدينوري، الاخبار الطوال، القاهرة، 1960.
51. ابو الفداء. تقويم البلدان، باريس، 1840.
52. الشريف الادريسي، كتاب نزهة المشتاق في اختراق الافاق، القاهرة، 1422.
53. ابن الجوزي، المنتظم في التاريخ الملوك والامم، الجزء الاول، بيروت، 1995.
54. الحموي ياقوت، معجم البلدان، المجلد الاول، تهران، 1965.
55. المغربي سعيد، كتاب الجغرافيا، بيروت، 1970.
56. ابن الخليكان، وفيات الاعيان و انباء الزمان، بيروت، الجزء الاول، بيروت، 1968.
57. ابن خلدون، تاريخ ابن خلدون، الجزء الاول، بيروت، 1421.
58. كريستنسن ا. ايران في عهد الساسانيين. الترجمة العربية لكتاب، بيروت، 1421.
59. رئيس نيا رحيم. آذربايجان در سير تاريخ ايران. يخش اول و دوم، تبريز، 1368.
60. يحيى نكا. رديابي زبانهاي ايران در قافقاز. تهران، 1378. ص. 288-287.
61. عناية الله رضا، آربايجان و اران، تهران، 1378.
62. ايران و قفقاز (آران و شيروان)، تهران، 1378.
63. كسروي سيد احمد. شهرياران گمنام، تهران، 1930.
64. حدود العلم، تهران، 1983.

Summary

Ramil Agaev

Arabic-speaking sources about the borders of Arran

Grounding on the primary sources of the VII-IX centuries providing with information about the history of Azerbaijan, as well as the investigation of the existing scientific literature, their comparison and summarization it can be arrived at a conclusion that for its geographic and strategic position Azerbaijan's territory occupied an important place in the structure of the Arab Caliphate. Therefore, the areas of Azerbaijan and Arran was the focus of attention of the Arab historians and geographers.

During the Arab Caliphate Arran was a region located in the territory of modern Northern Azerbaijan. The Arabic sources in a number of cases indicated Arran as part of Azerbaijan.

So when saying Azerbaijan on the eve of the Arab invasion and during the Arab caliphate is understood territories to the south of Araz, including the territories of Arran and Shirvan areas stretching up to Derbent. In other words, the historical Azerbaijani lands covered areas from Zanjan in the south to Derbent in the north, ranging from the Caspian Sea in the east up to Tiflis city in the west, the Van Lake and areas close to the Tigris River.

Keywords: Northern Azerbaijan, Southern Azerbaijan, Caucasus, Arran, Arab Caliphate.

Резюме

Рамил Агаев

Арабоязычные источники о границах Аррана

На основании изучения, сопоставления и обобщения сведений первоисточников, относящихся к VII-IX вв. Истории Азербайджана, а также существующей научной литературы можно прийти к такому выводу, что территория Азербайджана в силу своего географического и стратегического положения занимала значительное место в составе Арабского Халифата. Поэтому Азербайджан и Арран привлекали особое внимание арабоязычных географов и историков.

Во времена Арабского Халифата Арран был областью, расположенным на территории современного Северного Азербайджана. Арабские источники в ряде случаев указывали Арран как часть Азербайджана.

И так, до арабского завоевания и в период Арабского Халифата арабоязычные авторы, представляющие Азербайджан, подразумевали под этим понятием не только земли, находящиеся южнее реки Араз, но и также территории Аррана, Ширвана и Дербента, т.е. словами, исторические земли Азербайджана охватывали территории от Зенджана на юге до Дербента на севере, от Каспийского моря на востоке до города Тифлис, озера Ван, берегов реки Тигр на западе.

Ключевые слова: Северный Азербайджан, Южный Азербайджан, Кавказ, Арран, Арабский Халифат.